

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου • ΣΠΗΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΕΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 • ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας • ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων • ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 • ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπυρίδη Αρχιγένους • ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 • ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) • ANNA MARIA ΣΙΧΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΣΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΜΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάταξη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπρίνη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γκότση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσσύλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

ΠΕΝΤΕ ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.38251](https://doi.org/10.12681/mnimon.38251)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2024). ΠΕΝΤΕ ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: Θάνος Μ. Βερέμης – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Ιωάννης Καποδίστριας. Ο «αμνός» της Παλιγγενεσίας των Ελλήνων, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2021· Δημήτρης Δημητρόπουλος, Τρεις Φιλικοί, έπαρχοι στην Άνδρο. Από το επαναστατικό σχέδιο στην κρατική διοίκηση (1822-1825), μεταγραφή τεκμηρίων: Άννα Αθανασούλη – Βάλια Ράπτη, ΕΙΕ/ΙΙΕ, Αθήνα 2020· Πέτρος Θ. Πιζάνιας, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830, Αθήνα, Εστία, 2021· Ηλίας Κολοβός – Σουκρού Ιλιτζάκ – Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021· Mark Mazower, Η Ελληνική Επανάσταση, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021. *Μνήμων*, 38(38), 249-263. <https://doi.org/10.12681/mnimon.38251>

Βιβλιοκρισίες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ 1821. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

ΠΕΝΤΕ ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Μέσα στο 2022 ελπίζω να γίνει μια συστηματική αποτίμηση για το πώς εορτάστηκαν τα 200 χρόνια από το 1821. Ένας τέτοιος εορτασμός προσφέρεται για ποικίλες δράσεις. Θα περιοριστώ σε κάποιες πρώτες σκέψεις που αφορούν την ιστοριογραφία. Γράφτηκαν και ειπώθηκαν πολλά, αρκετά από τα οποία δεν τηρούσαν βασικές προϋποθέσεις άρθρωσης ή γραφής ιστορικού κειμένου. Επαναλήψεις δηλαδή στερεοτύπων που η αξιοπιστία τους έχει ανατραπεί από την έρευνα, αδυναμία σωστής χρήσης του ιστορικού χρόνου ή ιεράρχησης της αξίας των χρησιμοποιούμενων πηγών κ.λπ., δηλαδή απαραίτητα εφόδια για όποιον γράφει ιστορικό κείμενο και όχι στρατευμένο αφήγημα ή μυθιστορία, η οποία έχει άλλους κανόνες. Δεν θέλω, φυσικά, να αμφισβητήσω το δικαίωμα καθενός και καθεμιάς να γράφουν ιστορία, θέλω μόνο να επισημάνω ότι η ιστορική γραφή έχει τους κανόνες της και καλό είναι να μην τους αγνοούμε. Το πιο ανησυχητικό για μένα είναι ότι ιστορικοί που είχαν έως τώρα δοκιμαστεί σε άλλες χρονικές περιόδους και άλλη θεματολογία, φόρεσαν βιαστικά και το καπέλο του ιστορικού του 1821 για να συμμετάσχουν στον εορτασμό, υπακούοντας σε ποικίλα ερεθίσματα. Τα όσα έγραψαν είναι φυσικά ενδιαφέροντα για το ευρύ κοινό, ωστόσο ο προσεκτικός και πιο διαβασμένος αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι τα περισσότερα δεν προσφέρουν νέα γνώση, ούτε ανανεώνουν την προβληματική, αλλά επαναφέρουν από άλλες διαδρομές παλαιά στερεότυπα ή διαμορφώνουν νέα. Η βιασύνη στη γραφή τους φαίνεται καλύτερα, αν αντιπαρατεθούν με άλλα που και νέα γνώση πρόσφεραν και άνοιξαν νέα ερευνητικά πεδία στη μελέτη του 1821. Ευτυχώς είναι και αυτά αρκετά και ιδιαίτερα ελπιδοφόρα, γιατί ειπώθηκαν σε συνέδρια ή γράφτηκαν και από νέους ερευνητές. Θα παρουσιάσω πέντε δημοσιεύματα, ενδεικτικά, πιστεύω, του τρόπου με τον οποίο κάθε συγγραφέας αντιμετώπισε το θέμα που ανέλαβε να μελετήσει.

Θάνος Μ. Βερέμης – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο «αμνός» της Παλιγγενεσίας των Ελλήνων*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2021, 232 σ.

Έχοντας ασχοληθεί με τη ζωή και το έργο του Καποδίστρια, διερωτήθηκα τι ώθησε τους δύο συγγραφείς να ασχοληθούν και αυτοί με αυτήν τη σημαντική προσωπικότητα. Ίσως η επιθυμία ενός εκδοτικού οίκου να θέσει στην αγορά μια σειρά δημοσιευμάτων για το 1821 και να κερδίσει μια μεγάλη μερίδα αναγνωστών που αναμενόταν να ενδιαφερθούν, αφού γιορτάζονταν τα διακόσια χρόνια από το μεγάλο γεγονός. Προφανώς η σχετική ανάθεση είχε ασφυκτικές προθεσμίες. Στην περί-

πτωση αυτή υπάρχουν, νομίζω, δύο βασικές επιλογές. Ή στηρίζεσαι σε σταθερές γνώσεις πάνω στο θέμα για το οποίο καλείσαι να γράψεις, ή βασίζεσαι σε μια μικρή σχετικά βιβλιογραφία και επιχειρείς με τις ικανότητες που διαθέτεις μια δική σου αφήγηση, που δεν προσφέρει τίποτε νέο παρά μόνο τη δική σου διαπλοκή των ήδη γνωστών. Το τελευταίο, τελικά, επιχειρήθηκε εδώ· χωρίς μια πρότερη κάπως βαθύτερη γνώση της καποδιστριακής περιόδου, χωρίς καμιά προσπάθεια να μελετηθούν από διαφορετικές πηγές και βοηθήματα πολλά αμφιλεγόμενα σημεία της ζωής και δράσης του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδος. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχουν σοβαρά πραγματολογικά λάθη, ελλιπής τεκμηρίωση και κυρίως μια αυθαίρετη επιλογή μαρτυριών, για να φτιαχτεί, πρόχειρα, το επιδιωκόμενο σχήμα. Σταχυολογώ λίγες από τις πολλές φράσεις που δείχνουν το επίπεδο της αφήγησης:

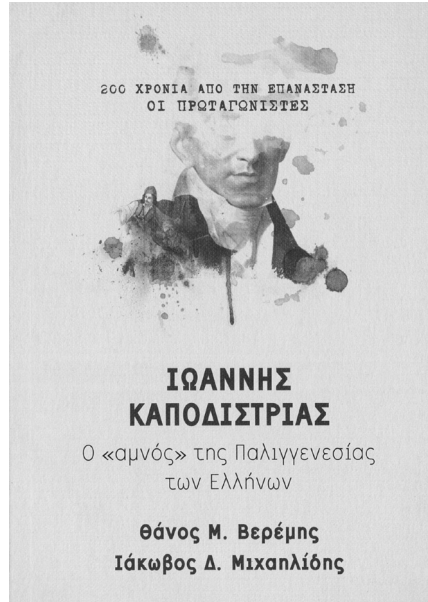
- «Ο ίδιος πορεύτηκε ως άλλος “αμνός” [το “αμνός” χρησιμοποιείται και στον τίτλο], προφητεύοντας σχεδόν την τραγική του κατάληξη. Ίσως γιατί η βαθιά θρησκευτικότητα του και η χριστιανική του πίστη τον είχαν πείσει πως ήταν αυτός εκείνος που έπρεπε να ξεπλύνει με το αίμα του τις “αμαρτίες” του επαναστατημένου Ελληνισμού» (σ. 26).
- Η Ελληνική Επανάσταση «θα εξελισσόταν σε τσουνάμι που θα σάρωνε στο διάβα όχι μόνο την παραπαίουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και το Παλαιό Καθεστώς της Ευρώπης» (σ. 58).
- «Δεν έκανε [ο Καποδίστριας] οικογένεια, αφού η υπηρεσία προς την πατρίδα στάθηκε γι’ αυτόν ο πρωταρχικός στόχος» (σ. 187).
- «Η πιο διαδεδομένη αντίληψη μέχρι σήμερα είναι ότι ο Κυβερνήτης υπήρξε θύμα οργανωμένης συνωμοσίας που εκπορεύτηκε από τους Άγγλους και τους Γάλλους, οι οποίοι ήθελαν να τον βγάλουν από τη μέση προκειμένου να ελέγξουν τα ελληνικά πράγματα. Στο πλαίσιο αυτό, συνεργάστηκαν με την αντικαποδιστριακή μερίδα, κυρίως τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τους Υδραίους πλοιοκτίτες που βρίσκονταν σε αντιπαράθεση μαζί του, ενώ παράλληλα εκμεταλλεύτηκαν την αντιπαράθεση που είχε με τους Μαυρομιχαλάους, τους οποίους και χρησιμοποίησαν για να τον εκτελέσουν» (σ. 198). Μπορεί αυτά να μετριάζονται κάπως από όσα ακολουθούν αλλά η κύρια εντύπωση δόθηκε στον αναγνώστη, ότι σε τελευταία ανάλυση την ευθύνη έχουν οι ξένοι για τα δεινά μας και οι ντόπιοι συνεργάτες τους.
- Δύσκολα ένας ερευνητής που ασχολείται με τον Καποδίστρια θα αγνοούσε (σ. 203) ποιος ήταν ο Α.Σ. που υπογράφει μια εκτενή βιογραφία για τον Κυβερνήτη της Ελλάδος στον πρώτο τόμο της ελληνικής έκδοσης των Επιστολών του. Ο Αλέξανδρος Στούρτζας, στενός συνεργάτης του, όταν ήταν στη ρωσική υπηρεσία, και αδελφός της Ρωξάνδρας Στούρτζα, της μόνης γυναίκας που φαίνεται ότι τον συγκίνησε.

Δεν έχουμε εδώ μη ειδήμονες των κανόνων ιστορικής γραφής αλλά δύο γνωστούς επαγγελματίες ιστορικούς. Γιατί αποφασίζουν να γράψουν έτσι; Μήπως θεωρούν ότι ένα δημοσίευμα που απευθύνεται στο ευρύ κοινό μπορεί να επιτρέψει σύντομη βιβλιογραφική ενημέρωση, βιαστικούς αυτοσχδιασμούς και μη σταθμισμένες σκέψεις; Νομίζω ότι, ακριβώς επειδή απευθύνεται κυρίως σε μη ειδικούς,

θα απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερη προσοχή. Δεν χρειαζόταν απαραίτητα να είναι το κείμενό τους βεβαρημένο με πολλές υποσημειώσεις, αλλά θα έπρεπε να αποτελεί τη συμπυκνωμένη μορφή μιας άποψης που διαμορφώθηκε βασιανιστικά με τον οφειλόμενο σεβασμό και προς το αντικείμενο της έρευνας και προς τον τελικό αποδέκτη της, τον αναγνώστη.

Ο τρόπος ιστορικής γραφής που επέλεξαν οι δύο συγγραφείς στο δημοσίευσμά τους για τον Καποδίστρια, δεν διέφερε, στα βασικά του σημεία, και όταν χρησιμοποιήθηκε ως ιστορικός λόγος κατά την επικοινωνία τους με ένα ακόμη μεγαλύτερο κοινό. Και οι δύο μίλησαν, μέσα στο 2021, στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο, με άνεση για πολλά από τα θέματα του 1821. Όσα έτυχε να παρακολουθήσω, μου έδωσαν την εντύπωση ότι ανακυκλώνουν

τα ήδη γνωστά, ωστόσο με μια ατυχή προσπάθεια να φανούν κάπως διαφορετικά, πιο νεωτερικά, από τα όσα είχαν έως τώρα ειπωθεί. Και οι δύο ήταν ιστορικοί σύμβουλοι της τηλεοπτικής σειράς του ΣΚΑΪ «1821», που έχασε, πριν κάποια χρόνια, την ευκαιρία, με την τηλεθέση που είχε, να διαμορφώσει μια πιο κριτική στάση του Νεοέλληνα απέναντι στην ιστορία του. Συχνά είχες την εντύπωση, κυρίως για το 1821, ότι στη θέση των παλαιότερων «εθνικιστικών» στερεοτύπων, προβάλλονταν άλλα, πιο «φιλελεύθερα», αλλά στερεότυπα και αυτά. Μικρό έως μηδαμινό περιθώριο για αμφιβολίες, «γκριζέες» ζώνες, που ενδυναμώνουν τον προβληματισμό και καθιστούν τη μελέτη του παρελθόντος αφετηρία για απόρριψη βεβαιιοτήτων του παρόντος.

Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Τρεις Φιλικοί, έπαρχοι στην Άνδρο. Από το επαναστατικό σχέδιο στην κρατική διοίκηση (1822-1825)*, μεταγραφή τεκμηρίων: Άννα Αθανασούλη – Βάλλια Ράπτη, ΕΙΕ/ΠΕ, Αθήνα 2020, 265 σ.

Ο Δημητρόπουλος επιχείρησε να καλύψει ένα ουσιαστικό κενό στις μελέτες για το 1821: πώς εφαρμόστηκαν σε τοπικό επίπεδο οι θεσμοί και οι αποφάσεις της κεντρικής επαναστατικής ηγεσίας, που διαμόρφωσαν ένα διαφορετικό πλαίσιο ζωής και δράσης των ελεύθερων Ελλήνων. Επέλεξε το παράδειγμα της Άνδρου, με πρωταγωνιστές τρεις Φιλικούς που διαδοχικά υπηρέτησαν ως έπαρχοι στο νησί. Πρόκειται για τους Γεώργιο Κλήρη, Κωνσταντίνο Ράδο και Ήβο Ρήγα. Παρακολουθείται πρώτα η συμμετοχή και δράση τους στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια η ένταξή τους στο διοικητικό προσωπικό της Επανάστασης και η εν γένει πορεία τους.

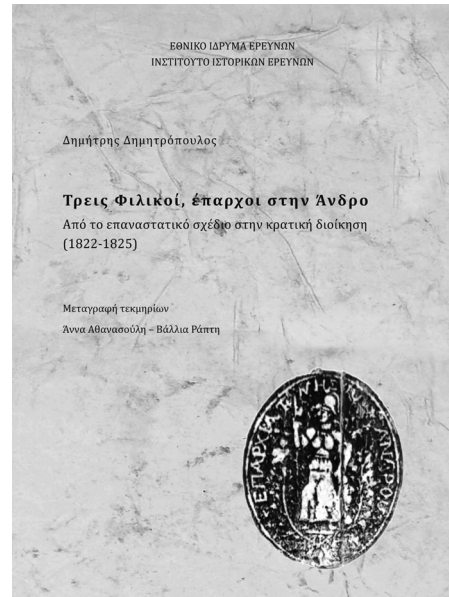
Αναλυτικότερα παρουσιάζεται ο Ήβος Ρήγας που με μεγάλη θέρμη υπηρέτησε

ανιδιοτελώς τον Αγώνα από ποικίλες θέσεις, φρόντισε για την ίδρυση στην Άνδρο σχολείων, τον εφοδιασμό τους με βιβλία και αναζήτησε τρόπο για τη δημιουργία λιμανιού στο νησί. Ο ίδιος ο Ρήγας έγραψε για τον εαυτό του: «όλα τα επαράβλεψα, διότι όλην την Ελλάδα κοινήν πατρίδα την στοχάζομαι, και όθεν ευρεθώ, την πατρίδα δουλεύω, και αν κακοποιηθώσιν η φαμίλια μου και οι ειδικοί μου δεν είναι οι μόνοι, φθάνει η κοινή υπόθεσις του γένους να πηγαίνει καλά και δεν με μέλλει». Και με άλλη ευκαιρία: «άλλοι έπαρχοι ζώσι σχεδόν από συνήθιαν τυρανικώς όλον τον χρόνον, και τους μένει ο μισθός των σώος, κ' εγώ ξυλλίζω όποιον μοι φαίρει πεσκέσι, περιπλέον από φρούτα» [διατηρώ την ορθογραφία που έχει το παράθεμα]. Το πόσο ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα

αυτοί οι λόγοι φαίνεται από το γεγονός ότι όταν ο Ρήγας, έπαρχος ων, πέθανε πρόωρα στην Άνδρο, τον Αύγουστο του 1825, η Διοίκηση φρόντισε να επισπευστεί η εκκαθάριση των λογαριασμών του, ώστε τα οφειλόμενα να δοθούν στην αδελφή του, την οποία είχε εξαγοράσει από τους Τούρκους και λιμοκτονούσε με δύο θυγατέρες.

Οι τρεις έπαρχοι, αγωνιστές με πλούσια συνωμοτική και επαναστατική δράση, καλούνται, όπως εύστοχα επισημαίνεται, να εφαρμόσουν στην πράξη το όραμά τους για μια άλλη κοινωνία, ασκώντας συγκεκριμένη διοικητική εξουσία. Μαζί τους συνεργάζονται οι γραμματείς του Επαρχείου Βαπτιστής Δρόσος και ο με πλούσια δράση Ανδριώτης Σταμάτης Ψωμάς. Οι δυσκολίες και οι αντιστάσεις ήταν αναμενόμενες. Κύρια αποστολή των επάρχων ήταν και εδώ η εξεύρεση πόρων, ώστε να χρηματοδοτηθεί η Επανάσταση. Οφειλαν να εισπράξουν από κάθε κάτοικο, ακόμη και από τα «βυζανιάρικα παιδιά», από ένα γρόσι, για να μπορέσει να κινηθεί ο στόλος, και να φροντίσουν, παράλληλα, να συναχθεί η δεκάτη από κάθε σχεδόν παραγόμενο προϊόν. Χρειαζόταν προηγούμενως καταγραφή ανθρώπων και περιουσιών, και δικαιολογημένα γίνεται λόγος για «μάχη της δεκάτης». Η αυστηρή είσπραξή της δεν άφηγε περιθώρια κέρδους για τους προκρίτους που προτιμούσαν την κατ' αποκοπή σε χρήμα πληρωμή της (κάτι αντίστοιχο με το μακτού επί Τουρκοκρατίας), ενώ δεν επέτρεπε στους χωρικούς τη μετάθεση της πληρωμής της ή την ελπίδα κατάργησής της από την επαναστατική εξουσία.

Η αντίδραση στην πληρωμή της δεκάτης έδωσε την αφορμή για μια αγροτική εξέγερση που κατέληξε στην πυρπόληση τριών πύργων αρχοντικών οικογενειών και άλλες ταραχές. Στο σχετικό κεφάλαιο του έργου που επιγράφεται «μια αναταραχή σε διάρκεια» και είναι, δικαιολογημένα, το εκτενέστερο, ο συγγραφέας, με εξαντλητική χρήση των πηγών της εποχής τολμά να ανατρέψει έναν από τους

«μύθους» του 1821, που εμφανίζει τον Δημήτρη Μπαλή ως κοινωνικό επαναστάτη, και με ανάλογο τρόπο χρωματίζει την τότε εξέγερση των αγροτών. Τα ίδια τα τεκμήρια δείχνουν ότι πράγματι υπήρξε πριν το 1821 καταπίεση των χωρικών από τους άρχοντες, ακόμη και με φεουδαλικά χαρακτηριστικά. Η οργή και το μίσος για αυτήν την καταπίεση βρήκε διέξοδο μέσα στο πλαίσιο της ρευστότητας που προκλήθηκε από την ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας και των προσδοκιών για αλλαγές, που η επανάσταση δημιούργησε. Ότι συνέβη είναι σημαντικό και αξίζει τη μεγάλη προσοχή μας, εξάλλου αμφισβητήσεις των προκρίτων συνέβησαν και σε άλλες περιοχές. Ωστόσο, αυτό το ξέσπασμα αποδεικνύεται, με τεκμήρια που δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, ότι δεν είχε τη μορφή που θα επέτρεπε να θεωρηθεί, όπως και θεωρήθηκε, ως μια αγροτική εξέγερση με ταξικά χαρακτηριστικά. Ας προστεθεί ότι για την καταστολή του κινήματος αποφασιστικό ρόλο, πλην των εκπροσώπων της διοίκησης και άλλων παραγόντων, είχαν οι ναυτικοί του νησιού, των οποίων η κοινωνική παρουσία είναι έντονη στις παραμονές της Επανάστασης.

Η αγροτική έκρηξη στην Άνδρο συνέβη το καλοκαίρι του 1822 και στα δύο επόμενα χρόνια επήλθε μια εύθραυστη ισορροπία, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η ποικιλόμορφη διαμάχη των εκπροσώπων της κεντρικής διοίκησης με τις τοπικές παραδοσιακές εξουσίες που προσπαθούσαν, και στο νέο πλαίσιο, να διατηρήσουν τον έλεγχο επί των κατοίκων και να αποφύγουν τα όσα απαιτούσε από αυτούς η Διοίκηση για τις ανάγκες της. Αυτή η ισορροπία δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις διακυμάνσεις στην πορεία της Επανάστασης και τις εσωτερικές διαμάχες στους κόλπους της. Η καταστροφή των Ψαρών, τον Ιούνιο του 1824, τρομοκράτησε τους κατοίκους των νησιών. Οι πρόκριτοι της Άνδρου, έντρομοι από πιθανή επιδρομή του τουρκικού στόλου και εναντίον του νησιού τους, εκδίωξαν τον έπαρχο Ήβο Ρήγα, δείχνοντας έτσι έμμεσα τη διάθεσή τους να αναγνωρίσουν την τουρκική εξουσία. Λίγο αργότερα, όταν ο κίνδυνος εξέλιπε, δέχθηκαν την επαναφορά των διοικητικών οργάνων. Παρόμοιες συμπεριφορές συναντώνται και σε άλλα νησιά.

Ας συνοψίσω. Για άλλη μια φορά ο Δημητρόπουλος έδειξε και με αυτό του το πόνημα τη διαρκή του εγρήγορση στην αναζήτηση νέων τεκμηρίων που με χωριστή υπευθυνότητα και δυνατή ιστορική κρίση τα χρησιμοποιεί για να αναδείξει πολλές πλευρές της Ελληνικής Επανάστασης. Πολλά από αυτά τα ανέκδοτα τεκμήρια δημοσιεύονται στο δεύτερο μισό του βιβλίου. Διαθέτουμε πλέον μια σφαιρική εικόνα της κοινωνίας της Άνδρου στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, όταν οι επίσημοι εκπρόσωποι της ήλθαν να επιβάλουν το νέο που αυτή εξέφραζε ως προς τις σχέσεις και τις υποχρεώσεις των κατοίκων απέναντι στην εθνική πλέον ηγεσία. Οι συναινέσεις και οι αντιδράσεις που αυτοί συνάντησαν, αποτελούν πράγματι μια συναρπαστική ιστορία.

Πέτρος Θ. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, Αθήνα, Εστία, 2021, 272 σ.

Ο Πέτρος Πιζάνιας τόλμησε μια νέα και εκτεταμένη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, βασιζόμενος, όπως ο ίδιος τονίζει, «κατά κύριο λόγο σε αρχειακά τεκμήρια και μόνο δευτερευόντως στη βιβλιογραφία». Τα αρχειακά τεκμήρια είναι κυρίως δη-

μοσιευμένα αρχεία, ελληνικά και βρετανικά (κοινοβουλευτικά), και συμπληρώνονται με κείμενα της εποχής, κυρίως συλλογές εγγράφων και απομνημονεύματα. Η παρατιθέμενη στο τέλος βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη, αλλά δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει ο προσεκτικός αναγνώστης ότι χρησιμοποιήθηκε στο κείμενο επιλεκτικά για να υπηρετήσει την κύρια θέση του βιβλίου. Σπάνια αξιοποιούνται άλλες απόψεις για ένα δημιουργικό διάλογο και τις περισσότερες φορές αναφέρονται για να υποτιμηθούν. Ένα σχετικό παράδειγμα: το έργο του John Petropulos για την πολιτική πρακτική κυρίως στην πρώτη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα αλλά με ουσιαστική αναφορά στην επαναστατική περίοδο, το οποίο άνοιξε, από την αγγλική του έκδοση το 1968 (πρώτη έκδοση στα ελληνικά το 1985), ένα πεδίο νέας προσέγγισης στην ελληνική πολιτική ιστορία, θεωρείται, αβασάνιστα, ότι υπηρετεί έναν «επιθετικό αναχρονισμό» και ότι «διέπεται από εντυπωσιακή προχειρότητα». Συχνά, επίσης, μια παραπομπή σε ένα απομνημόνευμα ή σε μια επιστολή ή άλλο δημοσιευμένο τεκμήριο αρκεί για τον συγγραφέα για να ερμηνεύσει ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία και θα άξιζε να γίνει και σε αυτήν αναφορά, έστω και για διαφωνία.

Η κύρια θέση που διατρέχει το βιβλίο του Πιζάνια είναι ότι οι Έλληνες, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και άλλες διαφορές τους, με ευρύτατη συμμετοχή των λαϊκών μαζών, έκαναν μια επανάσταση που κατοχύρωσε ένα δημοκρατικό πολίτευμα και με τις νίκες τους και τη διπλωματία τους ανάγκασαν τις Μεγάλες Δυνάμεις να αναγνωρίσουν την ανεξαρτησία τους. Σε πολλά από αυτά, σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε, αλλά θα διαφωνούσαμε με τη σιγουριά και τον απόλυτο τρόπο που αυτά διατυπώνονται. Απόλυτη συμφωνία, τουλάχιστον δική μου, ότι «το 1821 αποτελεί ένα αμιγώς επαναστατικό γεγονός με την πλήρη επιστημονική σημασία του όρου». Αλλά θα ήταν ίσως υπερβολικό να το θεωρήσουμε ως «την τέταρτη νεωτερική επανάσταση στον πλανήτη» μετά την αγγλική του 17ου αιώνα, την Αμερικανική και τη Γαλλική, και να επιχειρήσουμε κάποιες συγκρίσεις. Συμφωνία επίσης υπάρχει κατ' εμέ για τη σημασία των πολλών, των αγροτών και κτηνοτρόφων, που αποτέλεσαν τον επαναστατικό στρατό, αλλά όχι με τον κυρίαρχο και συνειδητό ρόλο που τους αποδίδεται. Κυρίως θα διαφωνούσα με την επαναλαμβανόμενη άποψη στο βιβλίο ότι παρά τις νίκες του Ιμπραήμ και του Κιουταχί, τελικά οι Έλληνες κατάφεραν να αντιστρέψουν τη συγκυρία και με τον ανταρτοπόλεμο του Κολοκοτρώνη, τις νίκες του Καραϊσκάκη και τις επιτυχίες του ελληνικού στόλου έδειξαν ότι θα μπορούσαν τελικά να νικήσουν, να εξασφαλίσουν μάλιστα και ένα νέο δάνειο και τελικά να επιβάλουν αυτοί τις επιθυμητές ισορροπίες στο Αιγαίο και ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο. Και επειδή νίκη των Ελλήνων σήμαινε και την κατίσχυση των δημοκρατικών ιδεωδών, οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις έσπευσαν να επιβάλουν μια λύση προτεκτοράτου, δηλαδή αυτόνομου και ελεγχόμενου ελληνικού κρατικού μορφώματος υπό την επικυριαρχία της Πύλης. Και ότι σε αυτό το εγχείρημα των Δυνάμεων όργανο ήταν και ο Καποδίστριας με τη βοήθεια του διακυβέρνηση. Εδώ το αποδεικτικό βάρος στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε επιλεκτική χρήση των –στα ελληνικά μεταφρασμένων– επιστολών του Κυβερνήτη, όπου ο Ελβετός επιμελητής της γαλλικής έκδοσης, Élie Ami Betant, μεταγλωττίζεται σε Ε. Α. Βέτα. Για ενδιαφέρουσες, στατιστικές κυρίως, εκτιμήσεις ως προς τη συμμετοχή των επαναστατών σε συλλογικά σώματα και για

την επαγγελματική και ιδεολογική τους ταυτότητα γίνεται παραπομπή σε βάση δεδομένων («Ο Ερμής των Νέων Ελλήνων»). Βάση προσωπογραφικών δεδομένων), διευθυντής της οποίας φέρεται να είναι ο συγγραφέας, αλλά αυτή ακόμη δεν είναι προσιτή, τουλάχιστον διαδικτυακά, στους ερευνητές.

Κατά τη γνώμη μου, οι Έλληνες με τις νίκες τους και κυρίως με τη μη υποταγή τους επί έξι ολόκληρα χρόνια ανάγκασαν τις Δυνάμεις να επέμβουν και το Ναυαρίνο δεν πρέπει να χρεωθεί μόνο στη φιλελληνική πολιτική τους αλλά κυρίως στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τις μεταξύ τους ισορροπίες ως προς τα συμφέροντά τους σε μια ευαίσθητη περιοχή· πρωτίστως στη συνεχή προσπάθεια της Αγγλίας να αποτρέψει μια μονομερή επέμβαση της Ρωσίας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που θα επέτρεπε, μονομερή κι εδώ, επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Οι Έλληνες, επίσης, με πρωτεργάτη τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, υποδαύλισαν τον αγγλο-ρωσικό ανταγωνισμό. Αλλά και πάλι θα ήταν υπερβολικό να τα δούμε όλα μόνο από την ελληνική, επαναστατική πλευρά. Δεν νομίζω ότι ισχύει η άποψη του Πιζάνια ότι οι νίκες των Ελλήνων στα 1826-1827 και οι διαφαινόμενες εξελίξεις που αυτές προοιωνίζονταν, ανάγκασαν τις Δυνάμεις να επέμβουν δυναμικά. Η αντοχή των Ελλήνων στα απανωτά χτυπήματα του εχθρού, η αποφασιστικότητα πολλών από αυτούς να θυσιάσουν, παρά να υποταχθούν, η μετατροπή του Αιγαίου από τους Έλληνες καταδρομείς και πειρατές σε μια θάλασσα τελείως ανασφαλή για το ευρωπαϊκό εμπόριο, η έκρηξη του φιλελληνισμού μετά την έξοδο του Μεσολογγίου, όλα αυτά και άλλα ασφαλώς επέσπευσαν τη δυναμική επέμβαση. Πριν το Ναυαρίνο είχε πέσει η Ακρόπολη της Αθήνας (κάτι που δεν αναφέρεται καθόλου στο σχήμα των νικών) αλλά παρ' όλα αυτά στην Τροιζήνα οι πληρεξούσιοι του έθνους ψηφίζουν νέο, πιο δημοκρατικό, σύνταγμα και στις ελεύθερες ακόμη περιοχές ετοιμάζονται για άλλα ολοκαυτώματα ή ακόμη, οι νησιώτες, σε φυγή. Το πού θα μπορούσε να φθάσει η απελπισία των επαναστατών έκανε την επέμβαση των Δυνάμεων αναγκαία: δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν Έλληνες και Τούρκοι, και η αναταραχή και ανασφάλεια στην περιοχή θα ήταν μακρόχρονη.

Ο Πιζάνιας επιμένει, επίσης, ότι ποτέ οι επαναστάτες δεν υποχώρησαν στο ζήτημα της ανεξαρτησίας. Με όχι σοβαρά επιχειρήματα θεωρεί ελιγμούς την αίτηση προστασίας από την Αγγλία, τις διαπραγματεύσεις στις οποίες υποχρεώθηκαν οι επαναστάτες για μια λύση αυτονομίας με την αγγλική μεσολάβηση, την αποδοχή της Ιουλιανής Συνθήκης, που σαφώς δεν προέβλεπε ανεξαρτησία. Και είναι, νομίζω, λάθος να φορτώνουμε στον Καποδίστρια και την κατηγορία ότι συνεργάστηκε

Πέτρος Θ. Πιζάνιας
**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
 1821-1830**

Επιτομή της ΕΣΤΙΑΣ
 ΤΕΥΧΟΣ 8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

με τις τρεις Δυνάμεις για να παρακαμφθεί η βούληση των Ελλήνων. Γνωρίζουμε καλά πλέον ότι η ανεξαρτησία προήλθε από έναν ελιγμό της Κυβέρνησης Ουέλλινγκτον, που τόσο είχε μετανιώσει για το Ναυαρίνο, για να μην επιτρέψει στη Ρωσία να «κεφαλαιοποιήσει» ό,τι τελικά αυτή μόνη πέτυχε στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829, δηλαδή τον εξαναγκασμό του σουλτάνου να δεχθεί τις αποφάσεις των Δυνάμεων για τη δημιουργία αυτόνομου ελληνικού κράτους. Προτείνοντας ανεξαρτησία, η Αγγλία εξασφάλισε συγχρόνως περιορισμένα σύνορα στη δυτική Στερεά και την απομάκρυνση του Καποδίστρια με την εκλογή ηγεμόνα ερήμην των Ελλήνων. Οι εξελίξεις αυτές, που εντάσσονται στον ανταγωνισμό των Δυνάμεων, δεν υποτιμούν καθόλου τον αγώνα των Ελλήνων που με την επανάστασή τους διαμόρφωσαν νέα δεδομένα στην περιοχή.

Στάθηκα στις βασικές θέσεις του βιβλίου, οι οποίες χρωματίζουν και τις άλλες πλευρές του 1821, που αναπτύσσονται σε αυτό. Δεν υποτιμώ και τις γνώσεις του συγγραφέα και τα πολλά και ενδιαφέροντα, θεωρητικά και πραγματολογικά, που μπορεί ο αναγνώστης να αποκομίσει διαβάζοντάς το. Η έμφαση επίσης στη λαϊκή πλευρά της Επανάστασης αποτελεί συμβολή σε μια περίοδο που πολλοί ιστορικοί προτιμούν άλλα πεδία ιστορικής έρευνας και γραφής. Και είναι ενδιαφέρον ότι ένα βασικό κεφάλαιο του βιβλίου («Ο κοινωνικός χαρακτήρας των δυνάμεων του επαναστατικού πολέμου και οι πηγές της ισχύος») αφιερώνεται στη μνήμη του Γιάννη Κορδάτου. Αλλά νομίζω ότι ο υπερτονισμός και της επαναστατικότητας των Ελλήνων και της μεγάλης λαϊκής συμμετοχής, όπως τουλάχιστον παρουσιάζονται, γενικά ότι τα κατάφεραν σχεδόν όλα μόνο με τις δικές τους δυνάμεις και έσυραν στις επιλογές τους ξένες κυβερνήσεις και λαούς, παρά τις αλήθειες που περιέχουν, δεν αποδίδουν την πολυπλοκότητα των όσων συνέβησαν το 1821 και τελικά αφαιρούν αντί να προσθέτουν στη μεγάλη βαρύτητα που αυτά πράγματι έχουν.

Ηλίας Κολοβός – Σουκρού Γλιτζάκ – Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, 352 σ.

Στις ελληνικές πηγές για το 1821 είναι πολλές και ποικίλες οι πληροφορίες και εκτιμήσεις για τον τότε κατ' εξοχήν «άλλο», τον Τούρκο, τον Αλβανό μισθοφόρο στην Πύλη, τον Αιγύπτιο, τους μουσουλμάνους γενικότερα. Για το πώς όμως αυτός ο άλλος έβλεπε τους εξεγερμένους Έλληνες, οι αντίστοιχες πληροφορίες μας ήταν πενιχρές λόγω της δυσκολίας ανάγνωσης των τεκμηρίων στην παλαιά τουρκική γραφή, τα οποία απόκεινται στα οθωμανικά αρχεία. Τελευταία πολλαπλασιάζονται οι σχετικές μελέτες των Ελλήνων και ξένων τουρκολόγων και έρχεται να προστεθεί και η απαραίτητη μουσουλμανική ματιά στα όσα συνέβησαν στην περίοδο αυτή. Γνωρίζουμε έτσι καλύτερα για το πώς ο σουλτάνος και οι άλλοι Οθωμανοί αξιωματούχοι στην Κωνσταντινούπολη προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την ελληνική εξέγερση. Πυκνώνουν επίσης οι εργασίες που αναδεικνύουν και τις μαρτυρίες των ίδιων των μουσουλμάνων στρατιωτικών αρχηγών που ανέλαβαν την επιχείρηση καταστολής ή την υπεράσπιση φρουρίων που δεν είχαν καταλάβει οι Έλληνες. Γνωρίζουμε

πώς υπερασπίστηκε επιτυχώς το πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας ο Τούρκος διοικητής του¹ ή τι έγγραφε στην Πύλη ο Κιουταχής για τα όσα συνέβαιναν κατά την πολιορκία της Ακρόπολης.² Ας προστεθούν εδώ και οι ενδιαφέρουσες αφηγήσεις του Γιουσούφ μπέη που βρέθηκε στο πολιορκούμενο από τους Έλληνες Ναύπλιο.³

Ένας από τους τρεις επιμελητές του βιβλίου, ο Σουκρού Ιλιτζάκ, μας είχε δώσει και αυτός το βασικό περίγραμμα του πώς αντέδρασε η οθωμανική ηγεσία στις επαναστάσεις που ξέσπασαν στη Μολδοβλαχία και στη νότια Ελλάδα.⁴ Αλλά εδώ, χάρη στα δημοσιευόμενα σε μετάφραση έγγραφα από τα τουρκικά αρχεία, παρακολουθούμε αυτήν την αντίδραση, με τις ποικίλες αποχρώσεις της, σχεδόν καθημερινά για όλο το 1821. Αναδεικνύεται έτσι ένας πλούτος πληροφοριών που δεν μπορεί παρά να ωθήσει, αν όχι σε νέες ερμηνείες, οπωσδήποτε σε πιο εκλεπτυσμένες από τις υπάρχουσες.

Κάθε τεκμήριο αποτελείται συνήθως από μια αναφορά ή έκθεση υψηλόβαθμου αξιωματούχου για ένα γεγονός, θέμα ή πρόσωπο και ακολουθεί το ιδιόγραφο σχόλιο/διαταγή του σουλτάνου. Ενδεικτικά παραθέτω μερικά από τα θέματα που καλύπτουν τα έγγραφα:

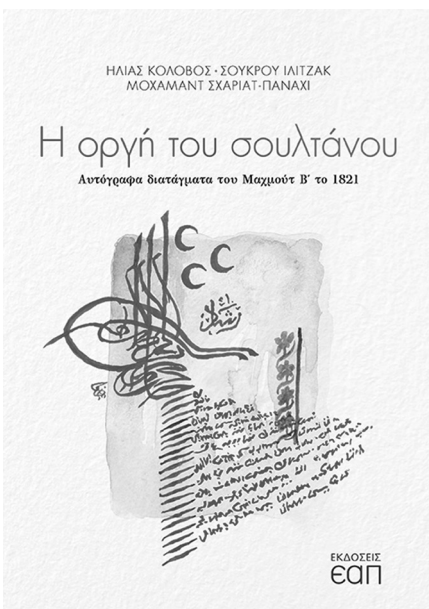
- τα επαναστατικά γεγονότα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και η καταστολή τους·
- συλλήψεις, καταδικές, φυλακίσεις, εξορίες και εκτελέσεις Ελληνορθόδοξων στην Κωνσταντινούπολη·
- η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης στην Πελοπόννησο·

1. Ειρήνη Καλογεροπούλου, «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίς πασά», *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σ. 45-58.

2. Βλ. H. Şükrü Ilıcak, «Revolutionary Athens through Ottoman Eyes (1821-1828): New Evidence from the Ottoman State Archives», *Ottoman Athens: Archaeology, Topography, History*, επιμ. Μαρία Γεωργοπούλου – Κωνσταντίνος Θανασιάκης, American School of Classical Studies at Athens, Αθήνα 2019, σ. 141-157.

3. Σοφία Λαίου – Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση. Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ, σειρά Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, αρ. 2, Αθήνα 2019.

4. H. Şükrü Ilıcak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence, 1821-1826*, διδ. διατριβή, Harvard University, 2011.

- στρατιωτική κινητοποίηση, εξοπλισμός και εγρήγορση των μουσουλμάνων, σχεδιασμός και μέτρα για την αντιμετώπιση της εξέγερσης·
- τεταμένες σχέσεις του Ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη με την Πύλη·
- ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄·
- διαπιστευτήρια νομιμοφροσύνης από τον νέο Πατριάρχη Ευγένιο Β΄·
- η καταστροφή των Κυδωνιών·
- η τύχη των μουσουλμάνων της Μονεμβασίας·
- αναζήτηση μουσουλμάνων για ναυτολόγηση στον αυτοκρατορικό στόλο·
- προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πασάδες στην προσπάθεια καταστολής της Επανάστασης·
- η ήττα των Τούρκων στη μάχη των Βασιλικών.

Τα κείμενα του σουλτάνου είναι ενδεικτικά της κυρίαρχης εμπλοκής του στην αντιμετώπιση της κρίσης. Έγραψε, στα τέλη Μαρτίου 1821: «[...] δεν βλέπω ζήλο πουθενά [...] δεν νοείται να ενδίδει κανείς διαρκώς στις απολαύσεις [...] αν [οι κρατικοί υπάλληλοι] δεν υπακούσουν στη ρήση [του Κορανίου] “όλοι οι πιστοί είναι αδέρφια” και παραμείνουν αδιάφοροι [...] θα τους εκτελέσω χωρίς άλλη προειδοποίηση. Πρέπει ν’ ανοίξουν τα μάτια τους, η κατάσταση είναι άνευ προηγουμένου. Αφορά την ίδια την πίστη μας». Και τον Απρίλιο του 1821: «Τις ενέργειες του μιλλετιού των Ρωμηών δεν τις χωρά ο νους. Παρότι πολλοί απ’ αυτούς σφαγιάστηκαν και ακόμη σφαγιάζονται, εντούτοις δεν αποθαρρύνονται και δεν αλλάζουν συμπεριφορά».

Σε πυκνές υποσημειώσεις ο Κολοβός αντιπαραβάλλει τα αναφερόμενα της τουρκικής πλευράς με όσα καταγράφουν για αυτά οι ελληνικές πηγές. Μια κατατοπιστική και αναλυτική Εισαγωγή αποτελεί πολύτιμο οδηγό για τον αναγνώστη κατά την περιήγησή του στα δημοσιευόμενα έγγραφα. Η μετάφραση στα ελληνικά είναι ρέουσα. Γενικά πρόκειται για υποδειγματική έκδοση και τεκμηρίωση πηγών, που καλό είναι να τη λάβουν σοβαρά υπόψη τους όσοι σκεφθούν ανάλογα εγχειρήματα. Ο τόμος, προσεγμένος και τυπογραφικά, ολοκληρώνεται με γλωσσάρι και προσωπογραφικά στοιχεία. Λείπει μόνο ένα αναλυτικό ευρετήριο.

Mark Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, 570 σ.

Το σημαντικό αυτό έργο ήλθε –και με τη μετάφρασή του στα ελληνικά– να προστεθεί εγκαίρως στα όσα γράφτηκαν το 2021 για την Ελληνική Επανάσταση. Ύστερα από πολυετή έρευνα και συγγραφή επιχειρείται μια όσο το δυνατόν συνολική εικόνα πολλών πλευρών της ελληνικής εξέγερσης, του μεγάλου αντίκτυπου που αυτή είχε στο εξωτερικό, πώς τελικά με την «ανεξάντλητη απαντοχή του λαού» προκλήθηκε η ευρωπαϊκή επέμβαση και αποφεύχθηκε η ήττα. Ο Mazower δείχνει και εδώ το πόσο αξιόλογος ιστορικός είναι, πώς μπορεί να θέτει νέα ερωτήματα, να επανεκτιμά παλαιότερα, να αναζητεί άγνωστες ή μη κατάλληλα χρησιμοποιημένες πληροφορίες, και όλα αυτά με ένα τρόπο γραφής που μοιάζει μυθιστορηματικός, αλλά παραμένει πάντοτε ιστορικός. Ο αναγνώστης θα νιώσει την αμεσότητα και την ένταση της περιγραφής, όταν διαβάσει για τα όσα υποφέρουν οι άμαχοι (σφαγή, αιχμαλωσία, αναγκαστικές μετακινήσεις, πείνα), για τη βιαιότητα ενός πολέμου

που είχε και έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα, για την τακτική καμένης γης από τον Ιμπραήμ, για την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά οπλαρχηγών, προκρίτων και πολιτικών, αλλά και ξένων που με τον ένα ή άλλο τρόπο συνδέονται με το 1821. Από τις ωραιότερες εικόνες: η άφιξη βαυαρικού σώματος υπό τον υπολοχαγό Κρίστοφ Νέεζερ στην Αθήνα, η αποχώρηση της τουρκικής φρουράς και η ύψωση της ελληνικής σημαίας στην Ακρόπολη.

Κάποια στοιχεία δίνουν άλλη διάσταση στην αφήγηση: πολύ εύστοχα επισημαίνεται ότι ο θάνατος του Ναπολέοντα συνέβαλε, περισσότερο και από τον θάνατο του Μπάυρον, στην ενίσχυση μιας νέας δημόσιας συνείδησης που επηρέασε αποφασιστικά και τον ελληνικό αγώνα: ο Μεχμέτ Αλής ήθελε να είναι ο Ναπολέοντας της Αιγύπτου· η Δωροθέα Λήβεν, σύζυγος του πρεσβευτή της Ρωσίας στο Λονδίνο και γνωστή για τις ερωτικές σχέσεις της με τον Μέττερνιχ και επιφανείς Άγγλους πολιτικούς, όχι μόνο συνέβαλε αποφασιστικά στην αγγλο-ρωσική προσέγγιση, αλλά φέρεται να εισήγαγε το βαλς στη Βρετανία· ο ναύαρχος Κόντριγκτον, που απαξιώθηκε για την πρωτοβουλία του στο Ναυαρίνο από τον πρωθυπουργό Ουέλλιγκτον, γίνεται δεκτός με τιμές από τον τσάρο της Ρωσίας και χορεύει με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας· στις ταβέρνες και τα καφενεία του Λονδίνου η υποστήριξη των Ελλήνων συμβάλλει σε μια άλλη μορφή αντίστασης στην πολιτική των Τόρηδων· ο Τζον Μπούρινγκ, που ήταν ο βασικός ιδρυτής του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου και κύριος διαπραγματευτής του πρώτου ελληνικού δανείου, ήταν μεν οπαδός του Μπένουαμ, αλλά πάνω από όλα ήθελε να κερδίσει χρήματα και εξαπάτησε την ελληνική επιτροπή, πλούτισε και αργότερα έγινε Κυβερνήτης του Χονγκ Κονγκ και ενεπλάκη στον πόλεμο του οπίου με την Κίνα. Η εικόνα για τους οπλαρχηγούς εμπλουτίζεται από μια αναλυτική περιγραφή της εξάρτησής τους, ενώ μαθαίνουμε και τον εξοπλισμό ενός φιλέλληνα, πριν αναχωρήσει από τη Μασσαλία για την Ελλάδα.

Στα 18 κεφάλαια του βιβλίου του ο Mazower ενσωματώνει πολλά που δεν μπορούν ως ιδέες, πληροφορίες και κυρίως ως μέθοδος ιστορικής γραφής να μην προκαλέσουν το ενδιαφέρον και στους ειδικούς περί το 1821. Φυσικά θα υπάρξουν και διαφοonίες για πρόσωπα και πράγματα, αλλά το κέρδος είναι βέβαιο. Σκεπτόμουν πόσο ωφέλιμο θα ήταν ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο, όπου όλα τα μείζονα ζητήματα που θέτει το βιβλίο θα μπορούσαν να μελετηθούν σε σύγκριση με άλλες προσεγγίσεις. Θα αναδεικνυόταν έτσι καλύτερα και το τι καινούργιο φέρνει ο συγγραφέας, σε ποιες κυρίως μαρτυρίες στέκεται, εις βάρος ενδεχομένως άλλων, αν υπάρχουν πλευρές, που σίγουρα υπάρχουν, όπου μια κριτική θα ήταν αναγκαία και εποικοδομητική. Δεν θα σταθώ σε κάποιες τέτοιες περιπτώσεις, αλλά θα τολμήσω να διατυπώσω μερικές σκέψεις που δεν αποκλίνουν τελείως από όσα ο συγγραφέας αναφέρει, αλλά νομίζω ότι δείχνουν πόσο πιο πολύπλοκα είναι κάποια από τα εξεταζόμενα θέματα.

Αν απλουστεύσουμε πολύ, το κεντρικό θέμα της αφήγησης είναι το πώς ένας λαός επαναστάτησε, άντεξε επί 6 χρόνια έναν αγώνα απέναντι σε έναν σαφέστατα υπέροχο σε δυνάμεις αντίπαλο και τελικά με την αντοχή του αυτή προκάλεσε ένα πρωτοφανές κύμα συμπάθειας της ευρωπαϊκής και αμερικανικής κοινής γνώμης, που, σε συνδυασμό με τα αντικρουόμενα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή, προκάλεσε την επέμβασή τους και τη σωτηρία της επανάστασης. Και

επίσης ότι τα αντικρουόμενα αυτά συμφέροντα υπέθαλψε, ως ένα μεγάλο βαθμό, μια φωτισμένη επαναστατική ηγεσία που αντιλήφθηκε εγκαίρως ότι μόνο με τη διεθνοποίηση του αγώνα των Ελλήνων και μια ενίσχυση από έξω θα μπορούσε αυτός ο λαός τελικά να μην ηττηθεί. Και αυτό το σκηνικό έχει δύο πρωταγωνιστές: τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και την Αγγλία, κυρίως μέσω της πολιτικής του Γεωργίου Κάννινγκ. Θα ήμουν ο τελευταίος που θα αμφισβητούσα τον σημαντικότερο ρόλο που και οι δύο διαδραμάτισαν, αλλά θα δίσταζα να προσυπογράψω μια σχεδόν αποκλειστική συμβολή τους στην επιτυχία αυτής της ευτυχούς τελικά για τους επαναστάτες εξέλιξης.

Γράφει ο Mazower: «Το 1825, οι Αιγύπτιοι εισέβαλαν στον Μοριά. Έντρομοι μπροστά στην ταχύτητα της προέλασης του Ιμπραήμ, οι Έλληνες οπλαρχηγοί στην Πελοπόννησο ζήτησαν από το Λονδίνο να μεσολαβήσει για λογαριασμό τους στον σουλτάνο. Ο Τζωρτζ Κάννινγκ είχε τώρα το περιθώριο που ζητούσε κι έστειλε τον ξάδερφό του, Στράτφορντ Κάννινγκ, στην Κωνσταντινούπολη ως πρέσβη. Καθ' οδόν προς την οθωμανική πρωτεύουσα στις αρχές του 1826, αυτός αγκυροβόλησε έξω από την Ύδρα προκειμένου να συναντήσει τον Μαυροκορδάτο, ο οποίος ήλθε στο πλοίο του για μια συνομιλία: εξέτασαν την ιδέα να γίνονταν ο Μοριάς και τα νησιά ένα ενιαίο κράτος, φόρου υποτελές στην αυτοκρατορία, στόχος που υπολειπόταν πολύ της ανεξαρτησίας. Αυτή η άτυπη συνομιλία εγκυμονούσε, όπως αποδείχθηκε, μεγάλες συνέπειες: όχι μόνο σηματοδότησε τη βαθμιαία στροφή των Ελλήνων προς τους Βρετανούς, κάτι που είχαν ήδη προμηγύσει τα δύο δάνεια, αλλά χωρίς τη συζήτηση ανάμεσα στους δύο άνδρες η Ιερά Συμμαχία μπορεί να είχε παραμείνει αρραγής και να μην είχαν υπάρξει ούτε αγγλορωσικές διαπραγματεύσεις, ούτε Πρωτόκολλο της Αγίας Πετρούπολης εκείνη την άνοιξη, ούτε Συνθήκη του Λονδίνου, ούτε και η ναυμαχία του Ναυαρίνου.»

Νομίζω ότι εδώ βρίσκεται η υπερβολή. Ο Μαυροκορδάτος ήταν αρκετά αποδυναμωμένος στις αρχές του 1826 έχοντας εισπράξει κι αυτός τις συνέπειες από την ανικανότητα της Κυβέρνησης Κουντουριώτη, στην οποία μετείχε, να αντιμετωπίσει τις απανωτές νίκες του Ιμπραήμ. Η αποδοχή μιας βρετανικής μεσολάβησης για την αποφυγή μιας ήττας με την υποχώρηση από το αίτημα για ανεξαρτησία σε μια μορφή αυτονομίας ήταν μονόδρομος για όλη σχεδόν την επαναστατική ηγεσία, δεν εξαρτιόταν πλέον από τον Μαυροκορδάτο. Και αν πράγματι έδωσε –πληροφορία που οπωσδήποτε θέλει διασταύρωση– τη συγκατάθεσή του για τη δημιουργία ενός αυτόνομου κράτους με μόνη την Πελοπόννησο και τα νησιά, ενισχύει τους

διάχυτους τότε φόβους πολλών αγωνιστών για μια τέτοια εξέλιξη που θα άφηνε εκτός συνόρων τη Στερεά Ελλάδα. Από την άλλη, η διαδικασία της αγγλορωσικής προσέγγισης είχε ήδη ξεκινήσει από τα τέλη του 1825, όπως επισημαίνεται και στο βιβλίο, επομένως και μεν ο Γ. Κάννινγκ πέτυχε τον κύριο στόχο του, να μην επέμβει μονομερώς η Ρωσία στο ελληνικό ζήτημα, αλλά, όπως επίσης επισημαίνεται, χωρίς τη ρωσική σύμπραξη τίποτε δεν θα μπορούσε να επιτύχει. Επομένως, δεν ήταν η συνάντηση του Στρ. Κάννινγκ με τον Μαυροκορδάτο που καθόρισε τις μετέπειτα εξελίξεις· αυτό ήταν ένα επεισόδιο, σημαντικό φυσικά, σε μια πορεία που πλέον καθορίζονταν από τις νέες επαφές Αγγλίας και Ρωσίας, για να θέσουν κάποιο τέρμα σε μια παρατεινόμενη αναταραχή στην Ανατολική Μεσόγειο. Αν η ανταγή των Ελλήνων προκάλεσε την επέμβαση των Δυνάμεων στο Ναυαρίνο, ίσως θα έπρεπε να δοθεί περισσότερη βαρύτητα, αντί στην ελληνική διπλωματία, στους μήνες που κερδήθηκαν, μέχρι να πραγματοποιηθεί αυτή η επέμβαση, με τις επιτυχίες του Καραϊσκάκη στη Στερεά και τον ανταρτοπόλεμο του Κολοκοτρώνη στην Πελοπόννησο· μήνες πολύτιμοι που δεν επέτρεψαν στον Ιμπραήμ και τον Κιουταχί να εξασφαλίσουν εγκαίρως, όπως ήθελε ο σουλτάνος, την πλήρη υποταγή και να ακυρώσουν έτσι την ευρωπαϊκή επέμβαση.

Αυτή η υπερβολή στον καθοριστικό ρόλο της Αγγλίας, σε συνδυασμό με την προβολή της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του Μαυροκορδάτου και των συνεργατών του, καθώς και των Υδραίων υποστηρικτών του, ως της μόνης σωτήριας για την επανάσταση, ίσως θα μετριάζονταν, αν δεν προσδιοριζόταν το τέλος της Επανάστασης στα τέλη του 1827, μετά το Ναυαρίνο. Το τελευταίο κεφάλαιο, το 18ο, πράγματι πραγματεύεται τη περίοδο 1828-1833, αλλά ως επίλογος τρόπον τινά των όσων προηγήθηκαν. Αν και αυτό είχε ενταχθεί γενναία στην πραγματεύση, είμαι βέβαιος ότι και περισσότερα θα είχαμε κερδίσει και κάποιες εκτιμήσεις για τα προηγούμενα ίσως θα ήταν περισσότερο εκλεπτυσμένες.

Ο Γ. Κάννινγκ δεν ζούσε όταν έφθασαν τα νέα του Ναυαρίνου στο Λονδίνο. Ενδεχομένως, αν ζούσε, να είχε συμμετάσχει με τον βρετανικό στόλο σε μια δυναμική επέμβαση των Δυνάμεων, για να αναγκαστεί η Πύλη να δεχθεί τη Συνθήκη του Λονδίνου, δεδομένου ότι ο Μαχμούτ Β', και μετά την καταστροφή του τουρκο-αιγυπτιακού στόλου, επέμενε στην υποταγή των επαναστατών, και ίσως να είχε αποτρέψει τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829. Ο διάδοχός του όμως στη εξουσία, Ουέλλιγκτον, όχι μόνο θα θεωρήσει το Ναυαρίνο ατυχές γεγονός και με προφάσεις θα αποπέμψει τον Κόντριγκτον, αλλά έκρινε ότι δεν ήταν πλέον επωφελής για τα συμφέροντα της Αγγλίας η Ιουλιανή Συνθήκη και αναζητούσε τρόπο για να αποδυσμευτεί από αυτήν. Ήταν κοινό μυστικό ότι η πλειοψηφία του αγγλικού υπουργικού συμβουλίου και ο ίδιος ο βασιλιάς δεν έκρυβαν τα τουρκόφιλα αισθήματά τους και την απέχθεια προς τους Έλληνες επαναστάτες. Κι εδώ ας τονιστεί ότι δεν πρέπει να συγχέουμε τα φιλελεύθερα και τα συνταγματικά φρονήματα των Άγγλων με τη στυγνή και αποικιακή πολιτική της αγγλικής Κυβέρνησης, όταν διακυβούνταν συμφέροντά της στο εξωτερικό ή όταν διεκδικούσε τους δικούς της στόχους.

Επειδή η αποδέσμευση από την Ιουλιανή Συνθήκη δεν κατέστη δυνατή, ο Ουέλλιγκτον επέμεινε να περιοριστούν τα εδάφη της υπό διαπραγμάτευση ελληνικής αυτόνομης πολιτείας μόνο στην Πελοπόννησο και τα γύρω νησιά και αποδοκίμασε

τον Άγγλο πρεσβευτή στη Κωνσταντινούπολη Στρ. Κάννινγκ, γιατί δέχθηκε από κοινού με τους συναδέλφους του της Ρωσίας και της Γαλλίας στη Διάσκεψη του Πόρου (τέλη 1828 – αρχές 1829) σύνορα που ενσωμάτωναν στην Ελληνική Πολιτεία και μεγάλο μέρος της Στερεάς.

Η ενεργή, στο μεταξύ, ανάμειξη της Γαλλίας στο ελληνικό ζήτημα θα δώσει μια νέα διάσταση στον αγγλο-ρωσικό ανταγωνισμό. Το γαλλικό εστρατευτικό σώμα υπό τον Μαιζόν θα εκδιώξει τον Ιμπραήμ από την Πελοπόννησο και με την παρουσία του θα ενισχύσει την επιχειρούμενη προσπάθεια της Γαλλίας να ανακτήσει μέρος της πρότερης ισχυρής της ναυτικής παρουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο, την οποία είχε απολέσει, ύστερα από τις νίκες των Άγγλων κατά του Ναπολέοντα.

Τελικά, μόνο μετά τη νικηφόρα προέλαση του ρωσικού στρατού ως τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829, ο σουλτάνος αναγκάστηκε να δεχθεί, με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης, την αυτονομία της Ελλάδας. Όπως την προέβλεπε η Συνθήκη του Ιουλίου 1827. Τότε η αγγλική Κυβέρνηση έκανε έναν αποφασιστικό ελιγμό, για να εξισορροπήσει τις συνέπειες από τη νίκη των Ρώσων στο ελληνικό ζήτημα. Ο Ουέλλιγκτον πρότεινε ανεξάρτητο και όχι αυτόνομο ελληνικό κράτος, αλλά με περιορισμένα σύνορα προς την πλευρά των Επτανήσων, και την εκλογή κληρονομικού μονάρχη, που σήμαινε παραμερισμό του Καποδίστρια. Οι άλλες δυνάμεις συμφώνησαν και, στις αρχές του 1830, οι Έλληνες απέκτησαν ανεξάρτητο κράτος. Ο Καποδίστριας αντιστάθηκε στον περιορισμό των συνόρων και στην επιβολή μοναρχίας ερήμην των Ελλήνων. Ο Μαυροκορδάτος και οι περί αυτόν συναίνεσαν αδιαμαρτύρητα πιστεύοντας ότι προείχε η απομάχρυνση του Κυβερνήτη, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος διαίωνισης του συγκεντρωτικού μοντέλου διακυβέρνησης που αυτός είχε επιβάλει, και της συνακόλουθης ρωσικής επιρροής. Η παραίτηση του πρίγκιπα Λεοπόλδου, που οι τρεις Δυνάμεις είχαν εκλέξει κληρονομικό μονάρχη του νέου κράτους, ανέβαλε, με καταστροφικές συνέπειες, την ομαλή επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Η παραίτησή του οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στην επιμονή της Κυβέρνησης Ουέλλιγκτον να μην υποχωρήσει στο θέμα του εδαφικού περιορισμού του νέου κράτους. Οι αντιρρήσεις στο θέμα των βόρειων ελληνικών συνόρων θα αρθούν από τη νέα βρετανική Κυβέρνηση κατά τη Συνθήκη του 1832.

Έχοντας αυτά υπόψη, θα ήταν δύσκολο να αποδώσουμε την αντίστοιχη αποστροφή του Καποδίστρια προς τη βρετανική Κυβέρνηση, που τον θεωρούσε πράκτορα των Ρώσων, μόνο στο ότι «δεν ήταν μεγάλος οπαδός της βρετανικής πολιτικής τάξης, καθώς αντιπαθούσε το σνομπισμό και το φιλισταϊσμό τους», και να μην τονίσουμε ότι του ήταν δύσκολο να λησμονήσει ότι, κατά παράβαση της σχετικής Συνθήκης, ο αρμοστής των Ιονίων Νήσων φερόταν στους Επτανήσιους όπως σε αποίκους και ότι υπήρχε φόβος πως κάτι τέτοιο θα συνέβαινε και στη μαχόμενη Ελλάδα, αν η Αγγλία δεχόταν την αίτηση της προστασίας που σε μια στιγμή απελπισίας πολλοί Έλληνες ζήτησαν και ο Μαυροκορδάτος δεν αποθάρρυνε. Πριν ο Στρ. Κάννινγκ συναντηθεί με τον Μαυροκορδάτο στα ελληνικά εδάφη, είχε συνομιλήσει με τον Καποδίστρια στη Γενεύη και αυτός απερίφραστα του είχε τονίσει ότι δεν ήθελε η Ελλάδα να γίνει αποικία της Αγγλίας όπως τα Επτάνησα. Και, όπως αναφέρθηκε, η Κυβέρνηση Ουέλλιγκτον επιμόνως αρνιόταν διευρυμένα σύνορα για

την υπό διαμόρφωση ελληνική κρατική οντότητα. Μια μικρή Ελλάδα, είχε πει ένας Γάλλος αξιωματούχος, θα καταντούσε αναπόφευκτα το όγδοο νησί της Επτανήσου.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, το 18ο, επιγράφεται «Αγάπη, ομόνοια, αδελφότης, 1828-1833». Αν προήλθε, όπως φαίνεται, από όσα φέρεται να είπε ο Γεώργιος Μαυρομιχάλης, ένας από τους δολοφόνους του Καποδίστρια, πριν δεχθεί τα πυρά του εκτελεστικού αποσπάσματος, νομίζω ότι είναι τουλάχιστον ατυχής. Δεν εκφράζει ο Γ. Μαυρομιχάλης, που, σημειωτέον, προσπάθησε στη διάρκεια της δίκης του να αποδώσει τον φόνο στον έτερο δολοφόνο, νεκρό πλέον θείο του, Κωνσταντίνο, μια πραγματική προσπάθεια την περίοδο αυτή για «αγάπη, ομόνοια, αδελφότητα». Είναι γνωστοί οι λόγοι για τους οποίους οι Μαυρομιχάλοι αντιπολιτεύτηκαν τον Καποδίστρια και πράγματι αυτός, παρά τη δικαιολογημένη αγανάκτηση, επέδειξε, με έλλειψη πολιτικής τακτικής, υπερβολική αυστηρότητα εναντίον τους. Αλλά είναι, νομίζω, περιοριστικό να αποδώσουμε τη δολοφονία σε μια απλή εκδικητική βεντέτα, συνήθη στους Μανιάτες, και να μην την εντάξουμε σε ένα γενικότερο κλίμα σφοδρής αντιπολίτευσης και πλήρους απαξίωσης του Καποδίστρια, όπου η «τυραννοκτονία» θα μπορούσε να λάβει –και έλαβε– άλλο νόημα. Και στη δημιουργία αυτού του κλίματος σημαντικό ρόλο είχε διαδραματίσει ο Μαυροκορδάτος και οι στενοί συνεργάτες του.

Στάθηκα λίγο περισσότερο σε θέματα που θέλω να πιστεύω ότι γνωρίζω κάπως καλύτερα. Ας επανέλθουμε στο σπουδαίο βιβλίο που έχουμε μπροστά μας. Θαύμασα, μεταξύ πολλών άλλων, πώς ο συγγραφέας ανέδειξε με τον τρόπο του το κίνημα του φιλελληνισμού και τις ποιοτικές του μεταβολές στη διαδρομή του χρόνου. Πώς η Ελληνική Επανάσταση ως σημείο αναφοράς και ελπίδα των ανά την Ευρώπη φιλελευθέρων, οι οποίοι αγωνίζονταν ή ονειρεύονταν πολιτικές ελευθερίες στις υπό αυταρχικό καθεστώς χώρες τους, σταδιακά, ύστερα από τις βιαιότητες των Τούρκων, το Μεσολόγγι, την αντοχή των επαναστατών και την απόπειρα «εκβαρβαρισμού» της Πελοποννήσου από τον Ιμπραήμ, απέκτησε μια άλλη σήμανση που αγχάλιασε άτομα και ομάδες από όλο το κοινωνικό και πολιτικό φάσμα. Ο φιλελληνισμός δεν εμπνέει μόνο φιλελευθέρους αλλά και χριστιανούς και φιλανθρωπούς, γίνεται με την πολυμορφία της πρόσληψής του ένα ισχυρό όπλο στη διαμορφούμενη τότε κοινή γνώμη, την οποία δεν μπορούν να μην λάβουν υπόψη τους οι Κυβερνήσεις στην Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική.

Ο Mazower είναι ευρύτατα γνωστός. Τα βιβλία του –μερικά αφορούν την ελληνική ιστορία– υπήρξαν εμπορικές επιτυχίες και διαβάστηκαν –στην αγγλική τους εκδοχή και στη μετάφρασή τους– από πολλούς σε διάφορες χώρες. Είναι, επομένως, ευτύχημα ότι θα γίνει ευρύτερα γνωστή και η νέα του μελέτη για την Ελληνική Επανάσταση. Μια πλούσια από κάθε άποψη ιστορική μελέτη που αναδεικνύει, επί πλέον, ότι ο θρίαμβος του ελληνικού εθνικισμού κατά μιας γερά εδραιωμένης δυναστικής εξουσίας, με τη συμπάθεια και αλληλεγγύη που προκάλεσε, επηρέασε σημαντικά τις τότε κοινωνίες και ανάγκασε ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη σε νέες μορφές συλλογικής δράσης.